

ЗЕМЛЕРОБСТВО, РОСЛИННИЦТВО ТА АГРОЕКОЛОГІЯ

УДК 333.42:633.1

ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СТРАТЕГІЇ ЗЕРНОВИРОБНИЦТВА В УКРАЇНІ

В.О.УШКАРЕНКО – д.с.-г.н., професор, академік УААН,
Херсонський державний аграрний університет,
І.І.АНДРУСЕНКО – д.с.-г.н., професор, Інститут землероб-
ства південного регіону УААН

На всіх історичних етапах розвитку суспільства зерно завжди було головним джерелом розвитку і продовольчої безпеки країн світу. Нині зернові і зернобобові культури займають в них понад 65% орних земель.

Відомий широкому загалу історичний досвід України, коли в середньому за 1909-1913 рр. при щорічних валових зборах зерна пшениці 412,7 млн. пудів експортувалося нею на світовий ринок 43,5%, із 271,9 млн. пудів. Ячменю – 44,5%. Основна частина вирощеного зерна припадала на степову зону: пшениці 75,7%, ячменю – 92,0 та жита – 56,2%.

Віддаючи належне досягнутому в розвитку тогочасного сільського господарства, не зайве з сучасних позицій в аграрному секторі ще раз розглянути механізми регулювання виробництва зерна та конкурентоспроможності на зовнішньому ринку.

Через те, що столипінська аграрна реформа спрямовувалась перш за все на розвиток середнього і малого бізнесу, державною політикою передбачалось якомога ширше включення населення в цей процес, зміцнення його матеріальної бази. Звідси, при загальній орієнтації на зовнішній ринок, на внутрішні потреби направлялось 66,5% зерна пшениці, ячменю – 55,5, жита – 87,4, вівса – 93,7%. Відповідно до мети корегувалась і структура посівів зернових. Із 7,6 млн. га озимих, пшеницю озиму висівали на площі 3,1 млн.га, або на 40,8%, жито – на 4,5 млн. га, або 59,2%. Це давало змогу розміщувати озимі культури за добрими попередниками, підвищувати врожайність і якість зерна.

Крім того, посіви пшениці ярої, не дивлячись на меншу врожайність, але значно вищу якість зерна, майже вдвічі перевищували за площею озиму і становили 5,77 млн.га.

Ураховуючи низьку врожайність зернових культур, збільшення валових зборів зерна вирішували шляхом підвищення питомої ваги зернових в загальних посівах України до 88,4%, а в степових районах вона досягала до 94%. Зараз такий рівень насичення зерновими є неприпустимий і перевищує граничну величину на 25-30%. Але тоді сільськогосподарська освоєність земель була низькою Швидкими темпами велось освоєння нових земель з хутірним розселенням населення тощо. Саме тому уміло було використано механізм перелогової системи землеробства. Поперемінна зміна площ посіву зернових на території забезпечувала протягом короткого періоду таке навантаження. Водночас, усвідомлювалась короткостроковість використання цього механізму. Ще в 1866 р. І.А.Стебут наголошував на необхідності переходу до плодозмінної, як більш прогресивної, системи землеробства з використанням організуючої ролі сівозміни. У 1889 р. з утворенням дослідного поля при Херсонській сільськогосподарській школі, розпочаті широкомасштабні планомірні дослідження.

У 1928 р. колектив тоді вже Херсонської дослідної станції під керівництвом П.І.Підгорного, підсумовуючи дослідження з 1890 р. розробив основні концептуальні положення степового землеробства, які і сьогодні залишаються неперевершеними і займають чинне місце в сучасних вітчизняних та зарубіжних наукових розробках альтернативних, біологічних, точних і інших природоохоронних систем землеробства ринкової орієнтації.

Однак, адміністративне управління економікою спрямувало розвиток сільськогосподарського виробництва протягом ХХ століття в різновекторне, переважно екстенсивне русло. Відбувались значні зміни в структурі посівних площ, регіональному розміщенні, розподілі виробництва продукції, якісному складі тощо.

Як наслідок, постійне розширення посівних площ призвело до освоєності сільськогосподарських земель в районах Херсонської області на 1 січня 2001 р. до 91-100%, розораності земель до 84-96%, а на поливних землях – до 98-100%. Це в 1,5-3,0 рази перевищує сучасний рівень показників розвинутих країн і є головною причиною деградації земель. За даними Інституту землеробства УААН в країні налічується деградованих орних земель близько 4 млн. 600 тис. га. Використовувати їх в складі орних земель, за їх висновком, не рентабельно. У 1996 р. збитки склали 125 млн. грн., або 11 грн. На 1 га сільськогосподарських угідь. Урядом передбачається виведення їх зі складу орних земель. Але із прийняттям

Земельного кодексу через 10 років після початку реформи і невідзначеності сутності самих законів і механізмів їх впровадження питання землевпорядкування залишається відкритим. Внесення мінеральних добрив тим часом різко скоротилось, а органічних і меліорантів – практично припинилось. Біологічні шляхи захисту ґрунтів і оточуючого середовища при нинішніх площах багаторічних трав і бобових культур також мало ефективні, що робить регулювання родючості ґрунту неконтрольованим і несумісним з великою концентрацією поливних земель. До того ж, висока енергоємність, недосконалість зрошувальних систем і їх інфраструктури є величезним затратним механізмом, а відтак і низькою ефективністю, унеможливають перспективу існування зрошення в теперішньому вигляді і придатність для нових умов господарювання. Доказом служить постійне скорочення площ фактичного поливу. У Херсонській області в 2001 р., приміром, поливалось лише 112 тис. га, тобто четверта частина. Унаслідок чого виробництво зерна зменшилось з 2,79 млн. т у 1990 р. до 1,17 млн. т в 2000 р., або в 2,4 рази. В Україні в 1986-1990 рр. було зібрано зерна 47,4 млн. т, 1991-1995рр.–38,5 млн. т, в 1999р.–24,6 млн. т і 2000р.–24,4 млн. т.

Зернова галузь втрачає прибутковість. Так, в сільськогосподарських підприємствах Херсонської області рівень рентабельності зернових і зернобобових культур в 2000 р. склав 32,2%, тоді як в 1998 р. збиток становив 6,6% і в 1999 р. – 7,1%.

У розвинутих країнах держава відіграє вирішальну роль у встановленні механізмів регулювання виробництва і реалізації зерна. Встановлюються вони з урахуванням національних особливостей та традицій. Загальною рисою є підтримка виробника, виважена маркетингова політика вивчення ринку, прогнозування попиту та пропозицій, обґрунтоване ціноутворення, регулювання каналів реалізації продукції.

В Україні з метою відродження зернової галузі прийнята програма “Зерно України 2001-2004 рр”. У ній передбачено виробництво зерна довести до 35-40 млн. т: на створення фонду харчового споживання – 8,3 млн. т, на насінневі ресурси – 4,1, тваринницьку галузь – 17,0, експортні цілі – до 6,5 млн. т. Проте постійні вимоги влади щодо нарощування обсягів виробництва зерна негативно позначаються на його якості, конкурентоспроможності на світових ринках. Навіть у країнах СНД експортна ціна українського зерна в 1997 р. була 150,35 дол. США за тонну, а імпортна – в 2,18 рази більша, в 1998 р. – відповідно 196,73 дол. і в 1,98 рази та в 1999 р. – 100,82 дол. і в 4,47 рази більша.

Оскільки основною діючою особою на товарному ринку виступає безпосередній виробник зерна, слід переорієнтувати його виробництво в напрямку попиту споживача.

На світовому ринку за обсягом виробництва і реалізації найбільшим попитом користується в порядку наведення зерно пшениці, кукурудзи, ячменю та рису.

Перші три з них є провідними культурами степової зони, що відкриває широкі можливості Україні для входження в цю ринкову структуру.

При формуванні посівних площ слід враховувати виробництво і експортну можливість зерна учасників міжнародного ринку.

Розвиток інтенсивних галузей тваринництва і комбікормової промисловості наприкінці ХХ століття зумовив нарощування виробництва зернофуражу до 46-50% від валових зборів зерна, а в окремих країнах – до 65-70%. На продовольче зерно приходиться 50-54%.

На Україні в 1990 р. при зборі зерна 51 млн. т в тваринництві згодували його теж 68,5% (35 млн.т). Але замість високобілкових і високоенергетичних зернових і зернобобових культур використано біля чверті валових зборів пшениці, хоча у білках її не вистачає лізину для годівлі тварин – 43%, тоді як у ячменя вдвічі менше. Це свідчить про необхідність удосконалення структури зернофуражного балансу з одного боку, і продовольчого зерна – з іншого.

Існуючий дисбаланс виробництва зерна пов'язаний з базуванням державної політики в степовій зоні на вирощуванні переважно пшениці озимої з огляду на її високу потенційну продуктивність. За основу в ній береться не гарантоване розміщення пшениці по добрих попередниках в сівозміні, а практицизм відосблених технологій. Нерідко вони виявляються спрощеними і недосконалими. За цією схемою у вологі роки проводиться максимальне розширення посівів озимини. Для цього використовуються всі можливі культури, стерньові посіви досягають 25-30%, чим порушується фітосанітарний стан їх посівів і ґрунту. Збільшуються додаткові витрати на захист рослин, формуються незадовільні сходи та подальший розвиток рослин, розпорушуються і відволікаються від продовольчих посівів добрива, родючі ґрунти, що в кінцевому підсумку знижує врожайність і якість зерна пшениці в наступні роки. Особливо небезпечний такий підхід до зерновиробництва в посушливі роки. Брак природної вологи і гарантованих попередників призводять до критичних наслідків.

Тією чи іншою мірою наведені механізми, як антиподи, спрацьовують щорічно. Наприклад, у Херсонській області при сучасній посівній площі 1353, 5 тис. га доцільно визнаною є площа зернових

культур понад 750 тис. га (53%-57%), у тому числі озимих 450-490 тис. га (60-65%), з яких за парами розміщується близько 50%, на поливних землях – 100 тис. і решта – за кормовими культурами.

У сприятливому 2001 р. фактичні посіви озимих довели до 629,2 тис. га (74%), з яких за стерньовими попередниками розміщено на 120 тис. га. Зернову групу довели до 849,9 тис. га (63%). Унаслідок цього на 3 тис. га сходи не отримали, на 15% посівів – були зріджені та слабкі, на 23,8 тис. га – загинули в зимовий період і проводились перевірки. Зрештою, отримали найвищий збір зерна за всі роки перебудови – 2 млн. 280 тис. т. Але з нього лише біля 10% виявилось продовольчим і для збалансування його робились значні закупки в Казахстані.

У 2000 р. область отримала збитків понад 30 млн. грн. від господарської діяльності, 51% підприємств завершили рік зі збитками.

Про недоцільність необґрунтованого розширення посівів пшениці, принаймні в пізні строки, свідчать наші дослідження 2001 р., в яких врожайність пшениці рівнялась 30,7 ц/га, а ячменю озимого – 41,6 ц/га. Або дані Херсонської дослідної станції ще 82-річної давності в посушливому 1921 р. (табл.)

Таблиця 1 – Порівняльна урожайність пшениці озимої і жита озимого, дес./пуд.

Попередник	Пшениця		Жито	
	1921 рік	За 29 років	1921 рік	За 29 років
За чорним паром	57,0	103,5	56,7	119,5
За раннім	54,3	103,8	57,9	120,3
За пізнім	17,7	64,9	28,5	76,7

У структурі виробництва продовольчого зерна низькою залишається питома вага круп'яних культур, зокрема гречки та проса, яка в останні роки знаходиться на рівні 1,5% і не стимулює розвиток вітчизняної галузі. Високі вимоги міжнародних стандартів щодо виробництва високоякісного, екологічно чистого для дієтичного і дитячого харчування зерна гречки і проса зумовлюють постійне зменшення їх експортної частки у валовому зборі, особливо з зони лісостепу, тоді як у південній зоні проходить його нарощування. Так, в Херсонській області посіви проса з 1990 по 2000 р. збільшились з 5,3 до 22,2 тис. га, гречки – з 1,1 до 4,6 тис. га, або в 4,2 рази.

Не використовуються повною мірою і потенційні можливості кукурудзи, частка якої у світовому виробництві зернофуражу сягає 70%. Довгий час вважали її посухостійкою культурою і концентру-

вали посіви в зоні нестійкого зволоження. Бурхливий розвиток зрошення прискорив розширення її посівів на поливних землях. У 1966-1970 рр. питома вага її в зерновій групі складала 13,5%, у 1971-1975 рр. – 16,6, у 1976-1980 рр. – 18,8, у 1981-1985 рр. – 30,7 і в 1988 – 28,3%. Однак, навіть за наявності достатньої кількості добрив та інших ресурсів, ресурсів, урожайність її на зрошенні не перевищувала показників пшениці озимої. Наприклад, в степовій зоні в першій з наведених п'ятирічок вона була – 34,1 ц/га, у кукурудзи – 33,9 у другій – відповідно 37,9 і 38,1, у третій – 41,0 і 41,2, у четвертій – 38,5 і 39,8 ц/га і в 1988 р. – 43,8 і 42,7 ц/га, тобто за всі роки не було досягнуто рівня її економічної ефективності – 65-70 ц/га.

У наступні роки посівні площі і урожайність кукурудзи постійно зменшувались і становили в степовій зоні на всіх землях у 1990 р. 575 тис. га, урожайність – 37,7 ц/га, у 1998 р. – 472,8 тис. га і 21,4 ц/га і в 1999 р. – 335,6 тис. га і 20,6 ц/га.

У зоні лісостепу урожайність в 1999 р. була вищою на 27,7%, в Поліссі – на 68%, що свідчить про необхідність перегляду концепції її вирощування в країні.

На півдні вона може вирощуватись лише в господарствах з достатнім зрошенням і забезпеченістю енергоносіями.

Мало приділяється уваги ячменю як одній з цінних продовольчих і кормових культур. У світовому експорті зерна частка його складає 18-20%.

За своїми біологічними властивостями ячмінь менше вибагливий до природних і технологічних умов, ніж кукурудза, із-за чого набув широкого розповсюдження в багатьох країнах. На Україні, наприклад, урожайність озимого ячменю на всіх землях з 1971 рр. знаходилась на рівні 26,4 – 30,0 ц/га, кукурудзи – 27,7-29,8 ц/га, при вищій собівартості зерна в 1,6-2,7 рази.

Досить пластичною культурою є і ячмінь ярий, який являється головною страховою культурою озимих. При належному догляді він забезпечує урожайність до 50-55 ц/га.

У наших дослідях в 2001 р. урожайність його становила без поливу 42,0 ц/га і перевищувала пізні посіви пшениці на 11,3 ц/га, у зоні достатнього вологозабезпечення вона сягає 56-60 ц/га.

Найбільшими експортерами зерна ячменю є Франція, яка поставляє на ринок 5,0-5,2 млн. т, Канада – 2,8-3,0 млн.т, Австралія – біля 2,5 млн.т. В Україні при валовому зборі зерна в 1996 р. 5,3 млн.т експортувалось 1,12 млн.т, або 21,8%, в 1998 р. – 5,4 млн.т і 10,8% і в 1999 р. – 5,8 млн.т і 18,5%.

Особливо мало вирощується в степовій зоні зернобобових культур, дефіцит білка яких призводить до значної перевитрати кор-

мів. Наприклад, в Херсонській області в 1990р. частка їх посівів в зерновій групі складала лише 4,9%, а до 2000 р. вона зменшилась до 0,6%, у валовому виробництві зерна – з 2,2 до 0,3%.

Суттєвим резервом підвищення виробництва та якості зерна є удосконалення посівів кормових і технічних культур. У Херсонській області з 1990 по 2000 р. площа кормових культур, більшість з яких є добрим попередниками, зменшилась з 548,2 тис. га на 298,4 тис. або на 54,4%, а соняшника неправомірно зросла – з 115,3 тис. га на 72,2 тис., або на 62,4%. Світовий експорт соняшникового шроту тим часом в 1999 р. становив 3,4 млн. т, або 6,6% від загального обсягу, а соєвого – 38,7 млн. т, тобто 75,4%.

Значна роль в розбудові зернової галузі належить удосконаленню виробничих відносин господарств, що реформуються. Так, особисті підсобні підприємства все більше спеціалізуються на виробництві зернових культур, питома вага яких в посівній площі області останнім часом збільшилась з 19,8 до 30,2%, технічних культур – з 1,5 до 4,6%, овочевих – з 11,8 до 19,0%, тоді як канали реалізації продукції залишаються нерегульованими. Це стосується і інших категорій господарств. Концентрація посівів зернових при цьому знижується, а відтак і товарність галузі.

Таким чином, для відродження зернової галузі на ринкових засадах слід упорядкувати механізми використання земельних ресурсів, вивести з них, в першу чергу, ерозійно небезпечні і малопродуктивні землі. Довести сільськогосподарську розораність земель на першому етапі до 65-70%. У формуванні структури посівів сільськогосподарських культур виходити з економічної доцільності виробництва і реалізації продукції, матеріально-технічного забезпечення та зональних природоохоронних, ресурсозберігаючих систем землеробства.